

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети

Д 13.23.673 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК 371. 315.6 (043.3)

ДААКЫБАЕВА АЙНУРА БИЛИМОВНА

**КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ПРАКТИКАЛЫК САБАКТАРЫНДА МЕДИК-
СТУДЕНТТЕРДИН ДИАЛОГДУК КЕБИН КАЛЫПТАНДЫРУУНУН
ЛИНГВОДИДАКТИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ**

13.00.02 – окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы
(кыргыз тили)

Педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип
алуу үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2024

Диссертациялык иш Б. Н. Ельцин атындагы Кыргызстан-Россия Славян университетинин кыргыз тили кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: **Добаев Кыргызбай Дуйшенбекович**
педагогика илимдеринин доктору, профессор,
Кыргыз билим берүү академиясынын илимий
изилдөөлөрдү уюштуруу лабораториясынын башкы
илимий кызматкери

Расмий оппоненттер: **Сыдыкбаева Мира Медеркуловна**
педагогика илимдеринин доктору,
И. Абдраимов атындагы Кыргыз авиациялык
институтунун табигый илимдер кафедрасынын
профессору

Сагынбаева Гулира Ишемакуновна
педагогика илимдеринин кандидаты,
К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик
университетинин педагогикалык билим берүү
жана инновациялык технологиялар кафедрасынын
доценти

Жетектөөчү мекеме: Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик
университетинин кыргыз тили жана адабияты кафедрасы
(715600, Кыргыз Республикасы, Жалал-Абад шаары,
Эркиндик көчөсү, 51).

Диссертациялык ишти коргоо 2024-жылдын 29-ноябрында саат 13.00дө
И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети жана Ж. Баласагын
атындагы Кыргыз улуттук университетине караштуу педагогика илимдеринин
доктору (кандидаты) жана психология илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын коргоо боюнча уюштурулган Д 13 23.673 диссертациялык кеңешинин
жыйынында корголот. Дареги: 720023, Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары,
10-кичи району, Саманчин көчөсү, 10 а.

Диссертацияны коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык
коду <https://vc.vak.kg/b/d13-%20oyf-pc2-yug>

Диссертациялык иш менен И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик
университетинин (Бишкек ш., Раззаков көчөсү, 51), Ж. Баласагын атындагы
Кыргыз улуттук университетинин (Бишкек ш., Фрунзе көчөсү, 547)
китепканаларынан жана <https://vak.kg/> сайтынан таанышууга болот.

Автореферат 2024-жылдын 28-октябрында таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, п.и.к, доцент

Омурбаева Д. К.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Улуттук программанын талаптарына ылайык мамлекеттик тилди билүү деңгээлин аныктоонун системасы «Кыргызтест» түзүлүп, ал тарабынан кыргыз тилин билүү деңгээлине коюлган талаптар тил билүүнү баалоонун эл аралык талаптарына ылайык беш деңгээл боюнча иштелип чыгып, ар бир деңгээлдин талаптары аныкталган (2015). Мында кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун мазмуну, натыйжасы белгиленген деңгээлдерге ылайык болуу талабы коюлган. Белгиленген беш деңгээлдин баардыгы сүйлөшүү компетенциясынын мазмунун аныктап, сүйлөшүүнүн милдеттери, максаттары, чөйрөлөрү, кырдаалдары, тематикалары деңгээлдер боюнча так көрсөтүлгөн. Ошондой эле экинчи тилди окутуудагы негизги максат тил үйрөнүүчүлөрдүн ал тилде эркин оозеки сүйлөй алуусуна жетишүү экендиги көрсөтүлөт.

Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун методикасы боюнча окумуштуу-адистер өсүп чыкты. Алардын катарында К. Д. Добаев (1999), К.А. Биялиев (2010), Ж.А.Чыманов (2010), С.К.Рысбаев (2006), Т.А. Асанакунов, М.М. Сыдыкбаева (2017), А.С. Мукамбетова (2013), Ү.Б. Култаева (2011), М.Х. Манликова (2015) ж.б.

Экинчи тил катары кыргыз тилин окутууда лингвистикалык жаатта окумуштуулар тарабынан изилдөөлөр жүргүзүлүп, эмгектер жарык көргөн. Анын ичинде медик-студенттердин диалогдук кебинин проблемаларына арналган илимий эмгектер дээрлик жок экендигин тана албайбыз. Диалогдук кептин ар тараптан терең изилдениши азыркы кыргыз адабий тилдин өнүгүп-өсүүсүнө шарт түзөт жана экинчи тил катары окутууда теориялык, практикалык жагынан тереңдетип изилдөөгө база болуп берет. Ааламдашуу учурунда диалогго болгон муктаждык өсүүдө. Диалог жигердүү турмуштук позициянын, өз алдынча ой жүгүртүүнүн көрсөткүчү катары иштейт жана чындыкты издөөгө салым кошот. Диалог – бул иш, көйгөйлөр, ниет ж.б.у.с. жөнүндө сүйлөшүү. Диалогдун максаты – чындыкты иреттүү табуу. Кайсы гана чындыктын объектиси болбосун, ал адамдардын тигил же бул керектөөсүн канааттандыра баштаганда атайын изилдөөнүн предметине айланат. Медициналык университетте кыргыз тили экинчи тил катары негизги дисциплина болуп эсептелет, бирок бул университетте да, клиникалык мекемелерде практика учурунда медик-студенттердин кесиптик ишмердүүлүгү үчүн маанилүү. Кыргыз тилдүү эмес студенттердин билими адистикке негизделип, кесиптик кыргыз тилин билүү талап кылынган практикага багыталышы керек.

Кыргыз тилин окутууда тил үйрөнүүчүнүн б.а., медик-студенттердин диалогдук кебинин калыптанышынын талабына ылайык үйрөтүүнүн лингвистикалык негиздерин иштеп чыгууга арналгандыгы менен актуалдуулукка ээ. Кыргыз эмес студенттердин кыргыз тилин өздөштүрүү

даражасына таасир этүүчү лингводидактикалык факторлордун жыйындысын эске алууга мүмкүндүк берет жана медик-студенттердин аудиториясында экинчи тил катары кыргыз тилин окутуунун методикасын жана моделдерин иштеп чыгуунун актуалдуулугу кыргыз тилин экинчи тил катары мажбурлап өздөштүрүүнүн максаттарынын ортосунда орун алган карама-каршылыктар менен ырасталат. Медициналык адистиктеги студенттер үчүн кыргыз тилинин практикалык сабактарында диалогдук кепти өстүрүүгө суроо-талаптын жогорулагандыгы, аларды күнүмдүк практикада колдонууда материалдардын, тийиштүү терминдерди өздөштүрүүнүн жетишсиздиги менен шартталат. Ошондон улам, биз **“Кыргыз тилинин практикалык сабактарында медик-студенттердин диалогдук кебин калыптандыруунун лингводидактикалык негиздери”** деген теманы тандап алдык.

Практикабызда байкалгандай экинчи тил катары кыргыз тилинде медик-студенттердин диалогдук кебинин калыптанышын үйрөтүүдө медициналык ЖОЖдордун студенттерине кыргыз тилин билүү деңгээли кесиптик багытта талапка жооп бере бербейт. Профессионалдык жактан терминологияны ырааттуу колдоно алышпайт. Кыргыз тилинде диалог жүргүзүүдө реалдуу шарттарда кыйынчылыктарга дуушар болушат. Андыктан академиялык мобилдүүлүгүндө профессионалдык көндүмдөр жетишсиздик кылып, баарлашууда адаптация жөндөмдүүлүктөрү аздык кылат. Ошондуктан медик-студенттерге кыргыз тилин атайын максатта окутууда төмөндөгүдөй **карама-каршылыктар аныкталды:**

КРнын жогорку билим берүү стандарты тарабынан коюлган заманбап талаптар иш жүзүндө студенттердин кесиптик диалог түзүүдөгү лексикалык бирдиктердин жетишсиздиги;

кыргыз эмес студенттердин кыргыз тилин өздөштүрүү даражасына таасир этүүчү лингводидактикалык факторлордун жыйындысын эске алууга мүмкүндүк берет жана медик-студенттердин аудиториясында экинчи тил катары кыргыз тилин окутуунун методикасын жана моделдерин иштеп чыгуу;

медик-студенттерге терминологиялык лексиканы окутууда медицина багытында “Дарыгер-пациент”, “Көз доктурда” ж.б. адистиктердин теориялык, практикалык жактан айтылган жоболору ишке ашырылбагандыгы;

Медициналык адистиктеги студенттер үчүн кыргыз тилинин практикалык сабактарында диалогдук кепти өстүрүүгө суроо-талаптын жогорулагандыгы, аларды күнүмдүк практикада колдонууда материалдардын, тийиштүү терминдерди өздөштүрүүнүн жетишсиздиги менен шартталат.

Жогорудагыдай карама-каршылыктар жана аларды жеңилдетүүнүн зарылдыгы, кыргыз тилин экинчи тил катары окутууга коюлган заманбап талаптар биздин теманын проблемасын аныктап, **“Кыргыз тилинин практикалык сабактарында медик-студенттердин диалогдук кебин калыптандыруунун лингводидактикалык негиздери”** деп аталган темабызды изилдөөгө мүмкүнчүлүк жаратты.

Диссертациялык иштин темасынын илимий программа же негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы: илимий иш “Кыргыз Республикасында Мамлекеттик тилди өнүктүрүү жана тил саясатын өркүндөтүүнүн улуттук программасы” документинин жобосун жүзөгө ашыруу жана Б.Н.Ельцин атындагы Кыргызстан-Россия Славян университетинин илимий-изилдөө иштери менен байланышкан.

Иштин максаты: кыргыз тилин ЖОЖдо экинчи тил катары окутууда медициналык адистиктеги студенттер үчүн диалогдук кепти калыптандыруунун лингводидактикалык негиздерин аныктоо жана практикага сунуш кылуу.

Максатка ылайык төмөнкү **милдеттер** аныкталды:

- изилдөөнүн темасы боюнча илимий-методикалык адабияттар менен таанышып чыгуу; диалогдук кепке аныктама берүү, анын функцияларын жана түзүмүн көрсөтүү;
- диалогдук кепти натыйжалуу окутуп, үйрөтүүнүн педагогикалык шарттарын аныктоо;
- кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда медик-студенттердин диалогдук кебин өркүндөтүүгө өбөлгө болуучу окутуунун методикалык системасын иштеп чыгуу;
- иштелип чыккан системаны эксперименттик сыноолордон өткөрүү.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы жана теориялык баалуулугу төмөнкүлөр менен аныкталат: диалогдук кептин лингвистикада изилдениши терең талданып, жалпылаштырылгандыгы, алардын окутуу-үйрөтүүгө керектүүлөрү иргелип алынгандыгы, кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда медик-студенттердин диалогдук кебин өркүндөтүүнүн лингводидактикалык негиздеринин иштелип чыккандыгы, экинчи тилди окутууга коюлуп жаткан азыркы талаптарын ишке ашыруунун педагогикалык шарттарынын иштелип чыгышы менен түшүндүрүлөт.

Изилдөөнүн практикалык мааниси изилдөөдөн алынган жыйынтыктар, конкреттүү сунуштар кыргыз тилинде диалогдук кепти медик-студенттерге окутуунун жаңы концепциясын иштеп чыгууга, окуу программалары менен окуу китептеринин жаңы муунун түзүүгө жана коммуникацияга багыттап окутууга карата конкреттүү материалдарды, практикалык сунуштарды бере алгандыгы менен аныкталат.

Иштелип чыккан илимий-методикалык материалдар жогорку окуу жайынын окутуучусуна медик-студенттерди окутууда колдонуунун дидактикалык шарттары зарыл. Бул билимди текшерүү, татаал процесстерди моделдөө, эксперименттерди жүргүзүүнү камсыздайт жана келечектеги изилдөөчүлөргө база болуп берет.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору:

1. Диалогдук кептин өзгөчөлүктөрү, диалогдогу кептик кырдаал;

2. Медик-студенттерди окутуунун деңгээлин эске алууда көйгөйлүү-конструктивдүү диалог;

3. Медик-студенттердин кыргыз тилиндеги диалогдук кебин өркүндөтүүнүн педагогикалык жана методикалык шарттары;

4. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда медик-студенттердин диалогдук кебин өркүндөтүүнүн натыйжалуу формалары, каражаттары жана ык-жолдору диалог менен иштөөнүн шартында, окутуунун жана талаптардын лингводидактикалык негизи иштелип чыкты.

Издөнүүчүнүн жеке салымы: темага байланыштуу илимий-теориялык, илимий-методикалык эмгектер, нормативдик документтер ж.б. изденүүчү тарабынан өз алдынча талданып, жалпылаштырылды. Диалогдук кепти окутуунун лингвистикалык жана лингводидактикалык негиздери жекече иштелип чыкты. Педагогикалык эксперименттик иш-аракеттердин планы, аларды өткөрүү иш-чаралары изденүүчүнүн өзү тарабынан жана анын көрсөтмөсү же катышуусу менен ишке ашырылды. Медик-студенттерге кыргыз тилинде диалогду окутуу боюнча окуу куралы иштелип чыккан.

Изилдөөнүн жыйынтыктары жогорку медициналык окуу жайларында кесиптик багыттар боюнча окуу китептерин, окуу колдонмолорун түзүүдө, жогорку билим берүү мекемелеринде педагогика, окутуунун методикасы курстарын окутуу процессинде колдонууга болот.

Изилдөөнүн жыйынтыгын киргизүү студенттер менен изилдөө-эксперименталдык иш процессинде ишке ашырылган.

Илимий изилдөөнүн натыйжаларын апробациялоо: автордун илимий-методикалык эмгектеринин жарык көрүшү, республикалык жана эл аралык конференцияларда чыгып сүйлөшү, баяндамалары, илимий маалыматтары аркылуу ишке ашырылган. Илимий макалалар жарык көргөн.

Изилдөөнүн эксперименталдык базасы: Б.Н.Ельцин атындагы Кыргызстан-Россия Славян университетинин медициналык факультетинин студенттери (80 адам) жана Эл Аралык Медициналык университетинин (70 адам), Эл Аралык Жогорку Медициналык мектебинин (70 адам) студенттери катышты. Жалпы эксперименталдык ишке 220 студент жана 6 окутуучу тартылды.

Диссертациянын жыйынтыктарынын жарыяланышы. 10 илимий макала: РИНЦке кирген 6 макала, республикалык ЖОЖдор аралык илимий-методикалык конференциялардын материалдарына кирген 4 макала, 4 окуу методикалык колдонмо жана 2 окуу курал.

Диссертациянын структурасы жана көлөмү: Диссертациялык иш киришүүдөн, үч баптан, жалпы корутундудан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен, тиркемеден турат.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө диссертациялык иштин актуалдуулугу, негизги максаттары, милдеттери, илимий-теориялык жаңылыгы, практикалык мааниси, коргоого коюлуучу жоболору, иштин апробациясы жана аны жайылтуу, курамы тууралуу маалыматтар берилген.

I бap. “Кыргыз тилиндеги диалогдук кептин изилдениши жана аларды окутуунун жалпы теориялык маселелери” деп аталып, диалогдук кептин изилдениш тарыхына, медик-студенттерге кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун методикалык системасынын өзгөчөлүктөрүнө, диалогдук кепти калыптандыруу маселелерине, көйгөйлөрү жана аны үйрөтүүдөгү методикалык негиздерге сереп салынды.

Пикир алышууда тил каражаттарынын ылгап алынышы, тандалышы, өз ара уюшулушу дайыма эле бирдей боло бербейт. Мындай өзгөчөлүктөр тилге тиешелүү болбогон, андан сырткары турган факторлор менен шартташуудан улам келип чыгат. Анда пикир алышуу же сүйлөшүү жүрүп жаткан чөйрө, шарт, кырдаал, пикир алышуунун формалары (оозеки, жазуу) жана башкалар болот. Тил үйрөнүүнүн негизги максаты – диалог.

Бүгүнкү күндө “диалог” деген сөздүн ар кандай түшүндүрмөлөрү берилүүдө. Алсак, чоң энциклопедиялык сөздүктө: «Диалог (грек тилинен dialogos) – эки же андан ашык адамдардын кеп алышуусу, оозеки кептин формасы» - деген аныктама берилген. Окумуштуу Э.Г. Рябцева болсо диалог тууралуу мындай деген: “диалог – жөн гана «эки адамдын сүйлөшүүсү» эмес, өзгөчө аң-сезим, сапаттуу түрдөгү карым-катнаштар”; С.И. Ожегов жана Н.Ю. Шведовалар “диалог – эки адамдын сүйлөшүүсү, репликалар (жооптор) менен алмашуу; диалог – эки же андан ашык жактардын сүйлөшүүсү, эки адамдын кеп алышуусун камтыган адабий чыгарманын бөлүгү, Т.Ф. Ефремова: эки адамдын жана эки жактын топтору менен сүйлөшүүсү (кеп алышуусу), К.К. Юдахиндин Орусча-кыргызча сөздүгүндө: диалог – бул эки же андан ашык адамдардын өз ара маектешүүсү, Рысбаев С.К., Сыдыкова Б.Ч. Окуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз тилин окутуунун маселелери аттуу китебинде: «...маек (диалог) дегенде жөн гана суроо-жооптордун жыйындысы эмес, көйгөйлүү-кырдаалдык мүнөздөгү турмуштук маектешүүлөрдү эсибизге алганыбыз оң» - деген пикирде болушкан. Демек, 19-кылымдын окумуштууларынан тартып азыркы күнгө чейин изилдеп келе жаткандардын ойлору боюнча, диалог – бул эки же андан ашык адамдын кеби; бул стандарттуу түрдөгү суроо-жооп эмес, кайсы бир көйгөйлүү-кырдаалдык жагдайларга байланыштуу маектешүү. Л.П. Якубинский белгилегендей, диалогдук кеп сүйлөп жаткан учурга көз каранды болот.

Диалогду окутуу маселелерине арналган изилдөөлөргө кайрылсак,

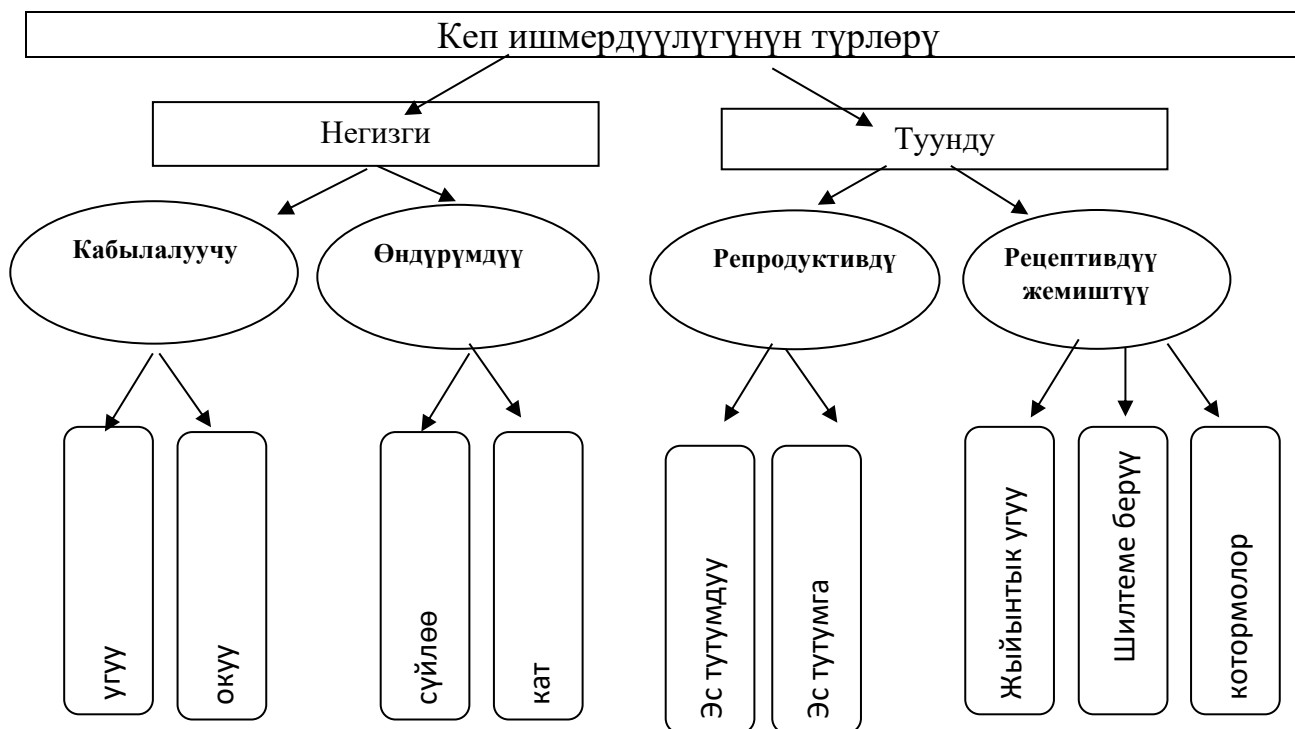
О.И. Трубицина өзүнүн эмгегинде диалогду окутуудагы негизги түшүнүктөр: диалог, реплика стимулу, реплика реакциясы, диалогдук бирдик, функционалдык жардамы, диалогду окутуунун дедуктивдик, индуктивдик жолу, репликация көндүмдөрү экенин белгилейт.

Л. Скалкиндин жана Г. Рубинштейндин «Речевые ситуации как средство развития неподготовленной речи» аттуу макаласында кептик кырдаал көрүнүшүн ичинен ачууга аракеттенишкен эмес. Авторлор кептик кырдаалды кептик эмес кырдаалдан ажыратуу параметрлерин танышат: “Ар бир эле чындыктын кырдаалы кептик болуп эсептелбейт. Кептик кырдаал кандайдыр бир кептик реакцияны пайда кылган чындыктыктын кырдаалын айтабыз”.

Микро жана макро диалогдор. Репликаларды байланыштыруу жолдору ар кандай болушу мүмкүн, алар функционалдык негизде диалогдук бирдиктин типологиялары суроо-жооп аркылуу жүрөт; билдирүү - жооп билдирүүсү; чакыруу (өтүнүч); макулдук (келишүү); билдирүү (буйрук, суроо-талап); эмоционалдык реакция өтүнүч – билдирүү.

Сөз узак мөөнөттүү эс тутумда сакталышы үчүн баяндамачылар жаңы сөздү айтууга муктаж болушу керек жана зарыл учурда кыйытма кабыл алынышы керек. О.Д. Митрофанова жана В.Г. Костомаров диалогдун үстүндө иштөөнүн моделдерин сунуштаган. Мында билим берүү диалогунун түрлөрү окутуунун этаптарына туура келет.

Ал эми сүйлөө ишмердүүлүгүнүн үч деңгээлдүү структурасын сунуштасак болот (1-сүрөт):

1-сүрөт. Кеп ишмердүүлүгүнүн түрлөрү

Шарттуу коммуникативдик диалогдор аналогия боюнча аракеттенүүгө үйрөтөт. Аң-сезимдүү куруу (диалогду жазуу жана аткаруу), аналогия боюнча, тилди интуитивдик билүүгө алып баруучу көндүмдөрдүн калыптанышына шарт түзөт. Сүйлөшүүдөгү рельефтик диалогдор клишелик диалогдор, этикеттик формулалар, тиешелүү интонациялар, сүйлөө сигналдары, мимика, ишараттар жана колдонуу жагдайлары мындай диалогдордун өзөгүн түзөт.

Өткөн кылымдын 80-жылдарынын аягынан тарта 90-жылдар аралыгын түрк тилдериндеги диалогду конкреттештирип изилдей баштаган доор деп атасак жаңылышпайбыз. Анткени ушул жылдары диалогдор тематикасына карай өз-өзүнчө бөлүнүп каралып, иликтөөнүн объектиси боло баштаган. Алсак, казак тил илиминде Г.С. Имангалиеванын (1999) “Типология диалога (на материале казакского и русского языков)” деген эмгегинде диалогду кабарлама, парагматикалык, модалдык деп үч түргө ажыратып карайт. Ал эми К.М. Атыгаева (1988) казак тилиндеги диалогдук кептин синтаксистик өзгөчөлүгүн изилдесе, Д.Б. Абдыкаримова (1999) “Типология реплик казахского и русского языков”, Ж.С. Канлыбаева (2000) “Коммуникативтік акт шеңберіндегі жауап репликаның кызметі” аттуу эмгектеринде диалогду диалогдук тил деп аташат. М.Сергалиев (1987) диалогдун көркөм тексттеги өзгөчөлүгүн карайт.

Түркологияда булардан тышкары татар окумуштуулары К.С.Фатхуллова (2011), Г.А. Набибуллина, өзбек окумуштуусу Л.Р. Раупова, М.Р.Бахриддиновалардын (2016) эмгегинде диалогду “дискурс” термини менен бирдей карап, алардын колдонулушу ар башка экенин белгилешет. Диалогдо коммуникациялык байланыштарды түзүүдө стратегиялык каражат катары колдонсо болорун белгилешет жана тилди пайдалануунун интерактивдүү мүнөзү баса көрсөтүлөт.

Кыргыз тили байыркы тилдердин бирине кирсе дагы, аны конкреттүү илимий-теориялык планда изилдөө жумуштары XX кылымдын 30-жылдарынан кийин колго алына баштаганы белгилүү. Чылгый лингвистикалык багытта изилдөөлөрү менен өзгөчөлөнгөн тилчи-окумуштуулар С. Өмүралиева (1999), Б.Ш. Усубалиев (1994), С.Ж. Мусаев (1999), Т.С. Маразыков (2014), А.Э. Абдыкеримова (2008), М. Расулованын (2019) ж.б., диалог жөнүндө айтылган пикирлери абдан баалуу.

Жогорудагы аталган окумуштуулардын эмгектеринин максаты, милдети, изилдөө кызыкчылыктары таптакыр башка, аларга коюлуучу суроо-талаптар да таза лингвистикалык өңүттө болуп, тилди окутуунун методикасын изилдөөчүлөрдөн айырмаланат жана көздөгөн максаттары бири-бирине дал келбейт. Кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөтүүнүн айрым гана маселелери, атап айтканда, окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин башталгыч

класстарында кыргыз тилин окутууда окуучулардын маек кебин өстүрүү жолдору С. Рысбаевдин (1995) кандидаттык диссертациясында берилет.

Жыйынтыктап айтканда, изилдөөчүлөрдүн эмгектери кыргыз тил илиминде зор кызмат кылат жана аткарылган бул эмгектер илимпоздор дүйнөсүнүн кийинки муунуна да методологиялык негиз боло алат.

Медик-студенттерге кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун методикалык системасынын өзгөчөлүктөрү биздин изилдөөбүздө кыргыз тилинин экинчи тил катары методикалык системасы медик-студенттердин диалог мисалында изилденет. Медициналык университетте «Кыргыз тили экинчи тил катары» дисциплинасы профилдик эмес, бирок ал медициналык студенттин университетте лекцияларда, практикалык сабактарда, ошондой эле клиникалык мекемелерде практика учурунда билим берүү жана кесиптик ишмердүүлүгү үчүн маанилүү. Медициналык адистик дисциплиналарды: нормалдуу физиология, гигиена, офтальмология, нурлануу диагностикасы, терапия, онкология ж.б. окутуу менен бирге алар бирдиктүү максатка багытталган тилди үйрөнүүсү зарыл. Коммуникативдик компетенттүүлүк сүйлөө компетенттүүлүгүнө негизделет - сүйлөмдүн, суперфразалык биримдиктин, тексттин деңгээлинде оозеки, жазма билдирүүлөрдү түшүнүү.

Лингвистикалык компетенттүүлүк төмөнкү компоненттерден турат: фонетикалык, грамматикалык, лексикалык. Студенттер оозеки баяндаманын билдирүү, баяндама, талкуу жанрларын өздөштүрүүлөрү зарыл.

Жазууну үйрөнүү кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун маанилүү жана эң татаал бөлүгү. Ар бир медик-студент медициналык документтерди түзө алышы керек: оорунун тарыхын, анын ичинде оорунун анамнезин, алгачкы белгилери пайда болгондон тартып, дарыгер аны башкаруунун башталышына чейин, бейтаптын объективдүү абалы, диагноз жана пациентти башкаруу планы, ж.б. жагдайларын жаза алышы шарт. Студент амбулатордук пациенттердин медициналык эсебин, пациентти кабыл алуу жана ооруканага жаткыруудан баш тартуу журналдарын жүргүзө билиши керек.

Коммуникация көнүгүүлөрү (кеп сүйлөөгө үйрөтүү) жооптуу композициялык сыпаттама суроо-жооп, реплика, шарттуу сүйлөшүү, оозеки аңгеме, импровизация-аңгеме, драмалаштыруу, видео окуя, демилгелүү оюн, пресс-конференция, диспут интервью, табышмактар, мультфильм кадрларын, кинофильмдерди калыбына келтирүү, репродуктивдүү кайталоо, кырдаалдык микроситуация, окуу-кептик, проблемалуу кырдаал.

Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун методикасы боюнча методдор төмөнкүлөргө бөлүнөт: - *түз*; - *аң-сезимдүү*; - *интенсивдүү*; - *айкалыштырылган*.

Баарлашуунун коммуникативдик методдорунун негизги принциптери: сүйлөө-ой жүгүртүү иш-аракетинин принциби индивидуалдаштыруу,

функционалдуулук, кырдаалдык, жаңылык. Ал эми медициналык билим берүүнүн практикасында “активдүү окутуу методдору” термини орун алган.

Медициналык университетте кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун негизги милдеттери студенттердин көндүмдөрүн калыптандыруу болуп саналат. Алсак: оорулуунун сүйлөгөнүн, даттанууларын түшүнүү (кепти анын үн туюнтушунда түшүнүү); пациент менен диалог жүргүзүү (ойлорун оозеки айтуу); оорунун тарыхын жазуу, медициналык документтерди толтуруу (жазуу жүзүндө берүү); медициналык адабияттарды окуу (сөздү анын графикалык туюнтмасы менен түшүнүү). Кыргыз тили сабагында профессионалдык баарлашуу процессинде студенттердин арасында «дарыгер-пациент» диалогун жүргүзүү көндүмдөрүн калыптандыруу маанилүү.

Диалогдук кепти калыптандыруу маселелеринде диалог кептин дээрлик 70-80% ээлейт. Диалогдук кеп бөтөн тилдүүлөр үчүн окутуунун маанилүү компоненти болуп саналат. Бул маселени изилдөөгө бир катар окумуштуулар кайрылышкан. Алсак: Е.Н. Соловова (2005), Г.А. Китайгородская (1988), Е.И. Пассов (2010), Д.И. Изаренков (1986), С.А. Рябцева (1986) ж.б.

Кыргыз тилиндеги диалогдук кепти үйрөтүүнүн лингводидактикалык негиздери деп аталган экинчи бапта диалогдук кепти окутуп үйрөтүүнүн педагогикалык шарттары каралып, кыргыз тилин практикалык жактан билүү проблемасы өзгөчө мааниге ээ болууда.

Диалог кеп жагдайынын негизинде пайда болот. Изилдөөлөрдүн контекстинде кырдаалдын концепциясын аныктоо үчүн ой жүгүртүү теориясына кайрылсак: *Биринчи позиция.* Рефлексия активдүү процесс. Биздин аң-сезимибизде чагылдырылгандын баары биздин ишмердүүлүккө кирет. *Экинчи позиция.* Субъекттин рефлексиялык ишмердүүлүгү анын муктаждыктарына, мотивине жооп берет. *Үчүнчү позиция.* Кыймылдагы материяны караганыбызда, биздин алдыбызда турган эң биринчи нерсе өз ара аракеттенүү. Биз бул өз ара аракеттенүүнү билүүнүн чегинен чыга албайбыз, анткени анын артында тааный турган башка эч нерсе жок.

Вербалдык коммуникацияда өз ара аракеттенүүнү маектешүүчүлөрдүн мамилеси деп түшүнүү керек. Адамдардын бардык иш-аракеттеринин өзөгүн мамилелер түзөт. Ситуациялык шарттарда сүйлөө жөндөмүн калыптандыруу жана сүйлөө жөндөмүн өнүктүрүү зарыл. Диалогдун негизги компоненти – кеп кыймылы. Диалог маектешине тике жана дароо кайрылуу, андан артка кайтарууну талап кылуу, алардын формасында чагылдырылган жаркын эмоционалдык жана модалдык колорит менен мүнөздөлөт.

Диалогдук кеп төмөндөгү өзгөчөлүктөр менен айырмаланат:

1. Диалогдук кептин бирдиги диалогдук биримдик 2. Диалогдук кеп суроо-жооп гана эмес. Диалогдук биримдиктердеги (микродиалогдордогу) репликалар «маалымат суроо – аны берүү». 3. Диалогдук кептин репликалары эллипсис, дислокация. 4. Диалогдук кепте көптөгөн клишелер, оозеки формулалардын

колдонулушу. 5. Диалогдук кеп психологиялык жактан тез реакциянын зарылдыгын талап кылат.

Изилдөөнүн жүрүшүндө төмөнкүдөй ыкмалар колдонулган:

а) *социологиялык-педагогикалык*; б) *эксперименталдык*.

Медициналык университеттердин кыргыз эмес топторунун студенттерин окутуу боюнча илимий изилдөөлөр. Бул проблеманын айрым аспектиери биздин өлкөнүн ЖОЖда кыргыз эмес студенттерди окутуунун материалында, ошондой эле орус мектептен келген студенттерди окутуунун материалында каралган жана Г.Аманалиева менен авторлукта иштеп чыккан окуу китеби буга мисал боло алат.

Диалогдогу кептик кырдаалдар: а) *Диалогдогу кептик кырдаал*; б) *Акт ишмердүүлүгүнүн кырдаалдык мүнөзү*; в) *Сүйлөөчүнүн, маектешүүчүнүн акыл-эсинде кептик кырдаалдын субъективдүү элесинин берилиши*; г) *Диалогдун көлөмү анын чектери*; е) *Кептик кыймылдын диалог ичинде байланышы*

Кыргыз тилиндеги диалогдук кепти үйрөтүүнүн түзүлүш өзгөчөлүгү, түрлөрү, методдору. Диалогдун негизги түзүлүш компонентинин семантикасы – **реплика**. Реплика – диалогдук сүйлөшүүнүн катышуучулары алмашып туруучу айтымдар, бул албетте сүйлөшүүнүн жүрүшүндө улам жаралып турат. Иште репликалардын мааниси, өзгөчөлүгү, семантикасынын типтери берилди.

Диалогдун дагы бир түзүлүш компонентинин семантикалык көрсөткүчү – **диалогдук биримдик**. Ал диалогдук кептин бирдиги, диалогдун бөлүгү болуп саналат. Алар негизинен *демилгелүү (реплика-стимул) жана реактивдүү (реплика-реакция)* болуп бөлүнөт.

Диалогдун түзүлүш компоненти – **ремарка**. Ремарка диалогдун түзүлүшүндө компонент катары чоң роль ойноп, диалогдун семантикасына кошумча түшүндүрмө берет. Б.а., жест, мимика, үндүн модуляциясы ж.б.

Диалогдун түзүлүш компонентинин семантикалык көрсөткүчүнүн бири – **вербалдык эмес каражаттар**. Сүйлөшүүнүн негизги функциясы ой-пикирди билдирүү, же кабыл алуу гана эмес. Ал эстетикалык, философиялык жана психикалык дараметтерге да ээ.

Диалогдун түзүлүш компоненти - **кайталоо**. «Словарь-справочник лингвистических терминов» (1985) аттуу сөздүгүндө кайталоо бир сөздүн кайталанышы. Жазууда кандайдыр бир деталдарды бөлүп алуу үчүн, экспрессивдик боёкторду түзүүчү өзгөчө стилистикалык ык экендиги көрсөтүлгөн. Анда кайталоо грамматикалык, дабыш тууроочу, лексикалык деп үчкө бөлүштүрүлгөн. Мисалы, 19-көнүгүү. Уккула, кайталагыла жана окугула (*Слушайте, повторите и прочитайте*).

Диалогдун тилдик түзүлүшү жогорудагы аталган китебибизде берилет. Диалогдогу *фонетикалык, грамматикалык* өзгөчөлүктү окутуу.

Кыргыз тилдүү эмес медик-студенттерге кыргыз тилин окутууну маалыматташтыруу аларды Кыргызстандын медициналык мекемелеринде

эффективдүү клиникалык практикага даярдоого багытталышы керек деген тыянак чыгаруу керек. Экинчи тил катары кыргыз тилинин методисттеринин алдында кесиптин тилин окутуунун интегративдик моделдерин түзүү милдети турганын, терминологияны өнүктүрүүнү камсыз кыла тургандыгын белгилейт. Анын метатилине негизделген кесиптик, коммуникативдик компетенцияны калыптандыруу, аны маалыматташтыруу куралдарысыз мүмкүн эмес экенин айтат. Биз муну диссертацияда бердик. Бөтөн тилдүү медик-студенттерди клиникалык практикага даярдоо үчүн кыргыз тилинде профессионалдык баарлашууну үйрөтүүдө маекти системалуу түрдө колдонуу зарыл.

Диалогдук кепти үйрөтүүнүн шарт-кырдаалдык бөтөнчөлүктөрү: диалог-маек, диалог-конфликт, диалог-талаш-тартыш, диалог-унисон

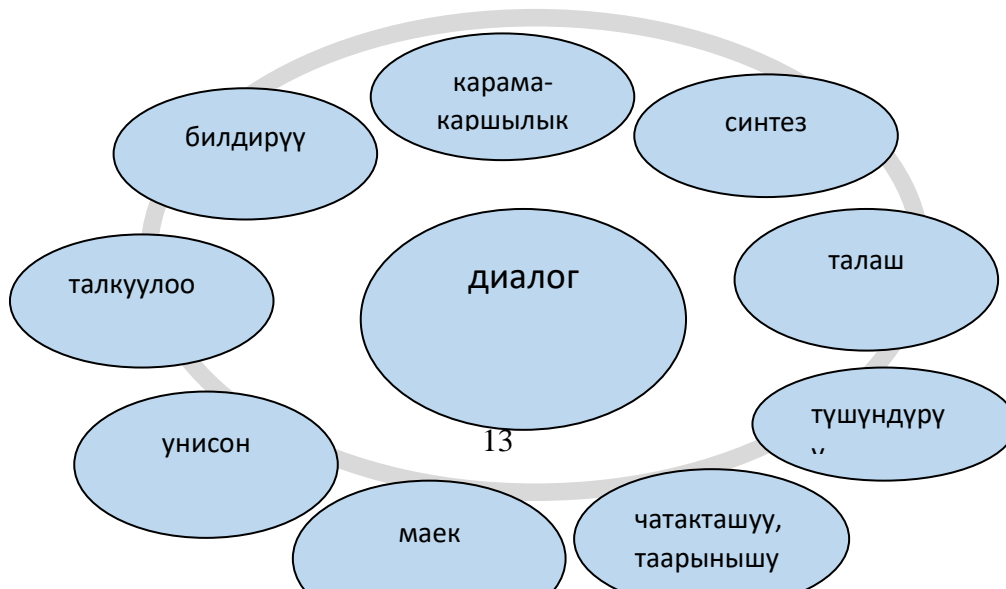
Медик студенттердин практикасындагы диалог бейтаптар менен сүйлөшүүсүнүн негизги формасы болуп саналат. Диалогдук кепти үйрөтүүнүн шарт-кырдаалдык **диалог-маек** бөтөнчөлүгүндө доктур (адресат) менен бейтаптын (адресант) ортосундагы маектин максатына жетүү же жетпей калуу мүмкүнчүлүгү. Лордо деген мисалда биринчи диалогдо бейтап доктур менен бир сызыктуу маек курса, экинчиде интенсивдүү түрдө кеп актысына катышты.

Диалог-конфликт өзгөчө экспрессивдүүлүккө ээ. Диалогдун мындай түрүндө репликалар кыска, биринин кебин бири акырына чейин укпастан, кырдаал конфликтүүлүктүн күчөшү менен түшүндүрүлөт жана интонациянын өзгөчө акценти менен мүнөздөлөт.

Диалог-полемика. Диалог-конфликт, диалог-талаш-тартыштын ортосунда айырмачылык диалогдо эки башка бөтөнчөлүктө кароого алып келет. Анда чындыкты, тактыкты, б.а., маселени бир беткей кылуучу кептин өзгөчө түрү. Мында ар кыл тематика орун алып, кайталоолорго кеңири орун берилет, репликалардын эмоционалдуу-экспрессивдүүлүгү күтүүсүз кокустан чыга калышы мүнөздөлөт. Буга *УЗИ кабинетинде* деген мисалды бердик.

Диалог-унисондо жогоркулардан айырмаланып маектешүү жай формада бир нерсени эскерүү, таасирленүү, өкүнүү, элегия менен эскерүү болуп, сүйлөшүп жаткан эки тараптан бирдей коммуникациялык максат аткарылат. Ошондой эле диалог-унисондо кырдаал жыйынтык, бүтүм чыгарууга ээ эмес. *Невропатологдо* деген мисалда берилди.

Диалогдун түрлөрүн төмөнкүдөй көрсөтсө болот (2-сүрөт).

2 -сүрөт. Диалогдун түрлөрү

Педагогикалык эксперименттин жүрүшү, жыйынтыктары аттуу үчүнчү бапта эксперименттин программасын, жүрүшүн, уюштуруу планын, жыйынтыктарын, тажрыйбалык-эксперименталдык иштин анализи камтылат.

Илимий-педагогикалык изилдөө иштерин жүргүзүүдө педагогикалык эксперименттер маанилүү компонент болуп эсептелет. Эксперимент жүргүзүүнүн алдында медик-студенттердин маектик баарлашуу (сүйлөөсүн), жазуу ишмердүүлүктөрүн аныктоо үчүн эксперименттик иш-аракеттер **үч этапта жүргүзүлдү**. Илимий ишти аткарууда «Кыргызтест» тарабынан иштелип чыккан «Кыргыз тилин билүү деңгээлине коюлган талаптарды» да жетекчиликке алдык. Программалык талап боюнча кыргыз тилин экинчи тил катары окуп жаткан медик-студенттерге кыргыз тилин билүү деңгээлине коюлган талаптарга ылайык А1, А2 деңгээлине негиздеп иштелди.

Кыргыз тили кафедрасында жүргүзүлгөн эксперименталдык изилдөөлөр клиникалык практикага даярдануу максатында кыргыз тилдүү эмес медик-студенттерди кыргыз тилинде профессионалдык диалогдук баарлашууну үйрөтүү системасына маалыматташтыруу ыкмаларынын иштелип чыккан моделин киргизүү болду. Ар кандай кырдаалда адамдардын диалогдук кептик реакциясы менен коштолот. Психологиялык барьер бөтөн тилдүү студенттердин сүйлөшүүгө даяр эместигин эске алып, медик адистерди кесиптик жактан даярдоодо күтүлбөгөн кырдаалда баарлашууга даяр болууга үйрөтүүнү көздөдүк. Кыргыз тили сабагында медик адистердин коммуникативдик компетентүүлүгүн калыптандырууну уюштурууга биздин изилдөө түз жардам берет деген ишеникте педагогикалык шарттарды кеп ишмердүүлүгүнүн төрт түрү аркылуу ишке ашарын белгилейбиз: *1. Сүйлөй билүү – оюн оозеки түрдө билдирүү; 2. Уга билүү – укканын түшүнүү; 3. Окуй билүү – окуганын түшүнүү; 4. Жаза билүү – оюн жазуу түрүндө билдирүү.*

Продуктивдүү кеп ишмердүүлүгүн калыптандырууда диалогду өзүнө камтып, биринчиден, *кырдаалдык окутуу* – кыргыз тили сабагында педагогикалык шарттарды уюштуруунун негизги каражаты, экинчиден, жалпы-билим-берүүчүлүк темалар, үчүнчүдөн, медицина адистиги боюнча бөлүмдөрдү өзүнө камтыйт.

Эксперименттик изилдөө маселесин уюштуруу максатында негизи кеп ишмердүүлүгү төрт тепкич аркылуу ишке ашты: *1. мотивация; 2. кеп интонациясынын калыптанышы; 3. ички программалоо; 4. программанын реализациясы же турмушка ашырылышы.*

Жогоруда айтылгандарды эске алуу менен, медик-студенттердин

коммуникативдик компетенттүүлүгүн калыптандыруунун педагогикалык шарттары төмөндөгү тепкичтер аркылуу ишке ашты: *Студенттерди жаңы билим берүү технологиялары аркылуу мотивациялоо; Кеп интонациясынын калыптанышы; Ички программалоо; Программанын турмушка ашырылышы.*

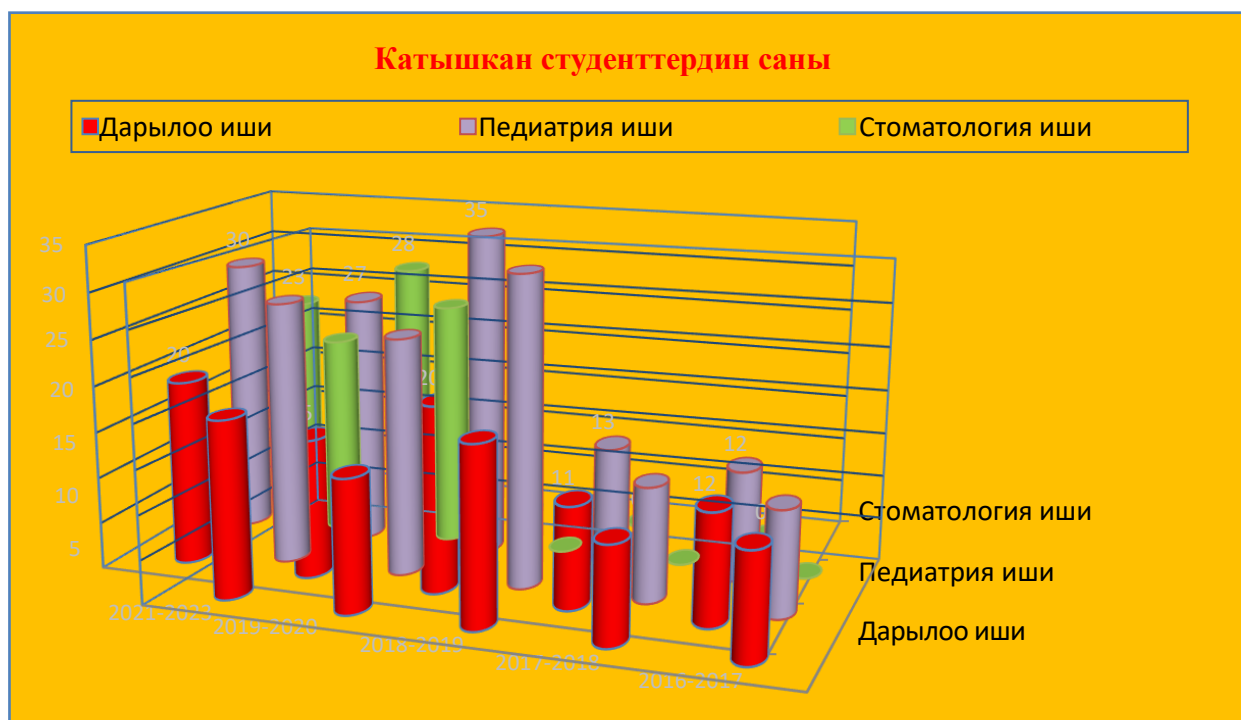
Аныктоочу эксперимент табигый кесиптердин студенттеринин коммуникативдик компетенцияларынын калыптануу даражасын аныктоого багытталган, ал төмөнкүлөргө ээ: 1) маанилүү сөздөрдү колдонуусу менен тексттик билдирүүлөрдү түшүнүү, иштетүү; 2) Студенттер кесиптик типтеги билдирүүнү угууну суранышты, мугалимдин суроолоруна жооп берүү, эң маанилүү сөздөрдү колдонуу менен уккан кабарды кайра айтып берүү;

Изилдөөнүн жыйынтыгында, кээ бир студенттер үчүн кабарды түшүнүү кыйынга турганы (45%), ал эми кээ бирлери үчүн айтып берүү кыйынга турганы белгилүү болду (34%).

Тексттин билдирүүсүн түшүнүү, көнүгүүлөрдүн аткарылышынын бирдиктүү саны менен көнүгүүлөрдүн санынын ортосундагы айырмачылык, аныкталуучу көнүгүүлөрдү аткаруудагы ишенимдүүлүк коэффициентинин натыйжалары көрсөтүлгөн. Кептик коммуникацияда терминдердин колдонулушунун калыптануу деңгээли иште көрсөтүлдү.

Типтүү кырдаалдарда профессионалдык диалогдук кеп уникациясынын көндүмдөрү: *а) тапшырмаларды түзүү, аларга жооп берүү; б) студенттер профессионалдык диалог жүргүзүү; в) өз тажрыйбасына таянып, өз оюн айтуу, окуган же уккан нерсенин маанисине жараша сүйлөп берүү; г) өз алдынча мисалдарды келтирүү.*

Тактоо экспериментинин жүрүшүндө диалог жана баарлашуу үчүн ар кандай темалар сунушталды, анда студенттер көйгөйлүү маселелерди талкуулай алышат (3-сүрөт). Мисалы: “Кыргызстандагы ооруканалар” диалогуна катышышты.

3-сүрөт. Адистиктер боюнча катышкан студенттердин саны

Студенттердин ишмердүүлүгүн изилдеп көрүп, суроолорду берүүдө, терминдерди туура эмес колдонууга, синтаксистик байланыштарды бузууга байланыштуу көптөгөн грамматикалык кемчиликтерди кетиришет. Студенттердин аз бөлүгү ырааттуу жана аң-сезимдүү түрдө өз оюн (30%) айтып, окуу материалын өз мисалдары менен иллюстрациялай алат (23%).

Биз медик-студенттердин коммуникативдик компетенттүүлүгүн өнүктүрүүнүн 3 деңгээлин аныктадык: төмөнкү, орто жана жогорку.

Кыргыз тилин экинчи тил катары диалогдук кеп байланышына үйрөтүү процессинде биз төмөнкүдөй дидактикалык окутуу принциптерин негиздедик: 1. байланыш принциби; 2. интерактивдүүлүк принциби; 3. чыгармачылык принциби; 4. диалогдун принциби.

Кыргыз тили сабагында коммуникативдик көнүгүүлөр системасынын түрлөрү, сабактын үлгүсү, диалогдун түрлөрү, окутуунун системалуу жолу коммуникативдүү компетенциянын негизинде көрсөтүлдү.

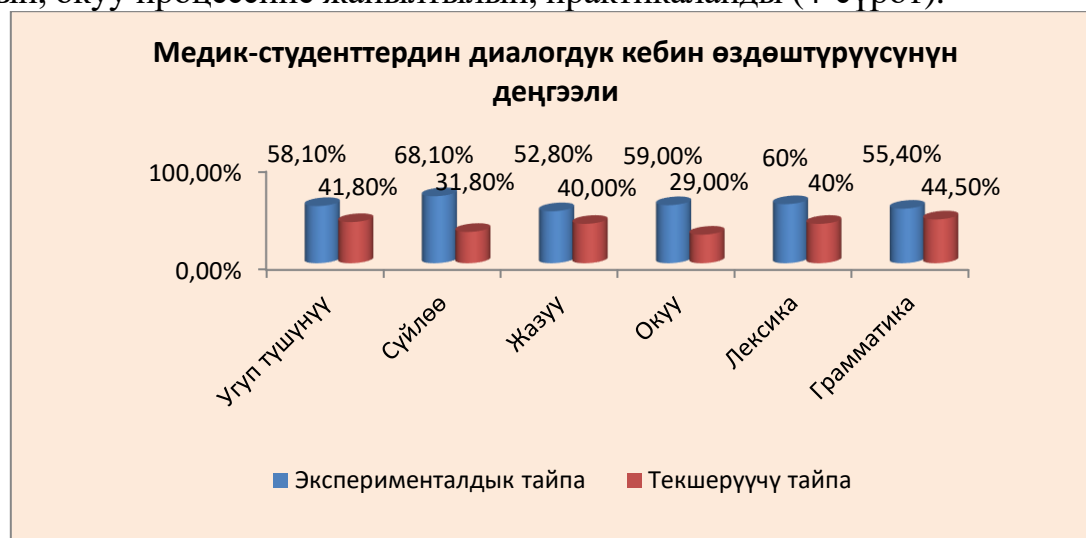
Максаты: кыргыз тили сабагында медик-студенттердин диалогдук кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруу. *Натыйжасы:* кыргыз тили сабагында медик-студенттердин кеп ишмердүүлүгүнүн калыптанганы.

Медик-студенттердин диалогдук кеп ишмердүүлүгүн: окуу, сүйлөө, угуу, жазуу ишмердүүлүгүн калыптандырууда окутуунун ыкмалары теоретикалык жактан иштелип чыгып, коммуникативдүү көнүгүүлөр системасы тапшырмалар аркылуу ишке ашты (3.1. - таблица).

3.1.-таблица - Медик-студенттердин диалогдук баарлашуусунда адистикке байланышкан лексиканы өздөштүрүүсүнүн деңгээли

Факультет-тер	Студенттердин саны	Угуп түшүнүү	Сүйлөө	Жазуу	Окуу	Лексика	Грамматика
Эксперимент талдык тайпа	110	64	75	65	78	66	61
		58,1%	68,1%	52,8%	59,0%	60%	55,4%
Текшерүүчү тайпа	110	46	35	45	32	44	49
		41,8%	31,8%	40,0%	29,0%	40%	44,5%

Ар бир этаптын мазмунун аныктап, натыйжаларын чыгарууда Б.Н. Ельцин атындагы КРСУнун «Кыргыз тили» жумушчу программалары жетекчиликке алынып, окуу процессине жайылтылып, практикаланды (4-сүрөт).

4-сүрөт. Медик-студенттердин диалогдук кебин өздөштүрүүсүнүн деңгээли

Кыргыз тили сабагында медик-студенттердин диалогдук кеп ишмердүүлүктүн түрлөрү: угуу, окуу, сүйлөө, жазуу ишмердүүлүгүнө үйрөтүүнүн формалары: медик-студенттердин тандап алган адистик багыттын түрү боюнча видео-сабак учурундагы суроо-жооп, аудио-сабак, сабак-диалог, долбоор-сабак, сабак-интервью; *каражаттары*: дидактикалык каражаттар, проектор, телевизор, компьютер; коммуникативдик көнүгүүлөр системасы, диалог, тексттер, тесттер, анкета; *методдору*: салттуу жана интерактивдик методдор: кыргыз тилинде кеп ишмердүүлүгүн диалогдун негизинде өстүрүүгө үйрөтүү; индивидуалдуу иштөө, экиден жуп болуп иштөө, топ-топ студенттер менен иштөө, талкуу, дебат, долбоор, интеграцияланган сабак. Жеке студенттин пациент менен сүйлөшө алуу, студент менен дарыгер ортосундагы, окутуучу

менен студенттин ортосундагы диалогдук оозеки кеп ишмердүүлүгүн өстүрүүгө жана калыптандыруучу медик-студенттердин кыргыз тилинде кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруу аркылуу ишке ашты.

Изилдөөдөн улам, диалогдук кептин төмөнкү өзгөчөлүктөрү аныкталды:

1) Медик-студенттердин диалогдук кеп ишмердүүлүгүн калыптандырууда тез ойлонуп, дароо жооп табуучу акыл-эс коммуникативдик көнүгүүлөр системасына, суроо-жооп аркылуу баарлашып, карым-катнаш жасоого, ар кыл кырдаалдардан жол таап чыгууга окутуп, үйрөтүүсү;

2) Медик-студенттердин кыргыз тилинде диалогдук кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруунун педагогикалык шарттарынын маани-маңызына, сүйлөй билүү деңгээлине, мазмунуна, грамматикалык каражаттарды туура колдонуусуна маани берилип, туура, орундуу сүйлөй билүүгө окутуп, тарбиялангандыгы талдоого алынды.

Изилдөөдөн алынган жыйынтыктар КРСУнун окуу процессине жайылтылды. Кыргыз тилдүү эмес медик-студенттердин кыргыз тилинде диалогдук кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруучу тесттик тапшырмалар иштелип чыкты. Эксперименталдык жана текшерүүчү тайпаларда кыргыз тилинде тексттерди түшүнүү деңгээлдери салыштырылды. Текшерүүчү тексттер белгилүү бир талаптарга жооп берди. Алар мазмуну жагынан жеткиликтүү жана медик-студенттер үчүн программалык талаптарга жооп берет. Натыйжада медициналык факультеттин студенттери оорулууларды сурамжылоо жүргүзүүгө, пациенттин медициналык китепчесине, кабыл алуу бөлүмүндөгү экзамендик картага жана оорунун тарыхын түзүүгө мүмкүнчүлүк алышы сыяктуу долбоорлук иштерди жүргүзүү өндүү тапшырмаларды аткарууда медик-студенттердин тайпаларда активдүү иштөөсү сунушталды.

ЖАЛПЫ КОРУТУНДУ

Диалог көйгөйлөр, ниет жөнүндө сүйлөшүү менен чындыкты табуу максатын көздөйт. Ал адамдардын тигил же бул керектөөсүн канааттандыра баштаганда гана атайын изилдөөнүн предметине айланарын көрдүк. Медик-студенттердин диалогдук кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруунун педагогикалык шарттары илимий-теориялык жактан иликтөөгө алынды.

Медик-студенттердин диалогдук кеп ишмердүүлүгүнүн илимий-педагогикалык негиздери, калыптанышы кыргыз тилдеги диалогду окутуунун теорияда, практикада иштелиши, көйгөйлүү маселелери аныкталды.

Кептик компетенттүүлүк медицина багытында окуган студенттердин билимин жогорулатып, тилди үйрөтүүдө кыргыз тилдүү эмес студенттерди окутуунун деңгээлин эске алуу кептик кырдаалды дифференцияланган проблемалык-конструктивдүү диалог ыкмасы менен окутууда өздөштүрүү, таанып-билүүчүлүк кызыгуусун арттыргандыгына ынандык.

Баарлашуу билим берүү процессинин негизги базасы катары педагог менен студенттин ортосундагы коомдук, психологиялык карым-катнашы түздү. Маектин жыйынтыгында окутуучу менен студенттин биргелешип жүргүзгөн иш аракетинин жыйынтыгында медик-студенттердин диалогдук кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруунун негизги педагогикалык шарты түзүлгөндүгү аныкталгандыгын иш үстүндө көрдүк.

Медик-студенттерге кыргыз тили сабагында клиникалык практикага тил даярдоо өзгөчө маанилүү, себеби студенттер кыргыз тилинде бейтаптар менен профессионалдык баарлашууга катышууга тийиш. Кыргызстандын медициналык ЖОЖунда билим алып жаткан кыргыз тилдүү эмес студенттер кыргыз тилин билүүлөрү, кесиптик медициналык лексиканы жакшы өздөштүрүүсү жана медициналык терминология менен иштей билиши керек.

Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда медицина багытындагы адистерди кесиптик жактан даярдоодо күтүлбөгөн кырдаалда баарлашууга, маек курууга даяр болууга үйрөнүштү. Кыргыз тилдүү эмес студенттердин оозеки, жазуу жүзүндөгү профессионалдык сүйлөө көндүмдөрүн өнүктүрүү, стационардык бейтаптар менен профессионалдык диалог жүргүзүү, оорулардын тарыхын, оорулуулардын медициналык картасын түзүү сыяктуу турмуштук маселелерди чечүүдө кырдаалдык окутуу, диалогдук коммуникативдик көнүгүүлөр системасынын жардамында аткарышты.

Медик-студенттердин диалогдук кебин калыптандыруу менен ой-толгоосун өстүрүү максатында кырдаалдык окутуу, көйгөйлүү-конструктивдүү кеп ишмердүүлүгүн, грамматикалык жөндөмүн өстүрүүчү жана сөз байлыгын өстүрүүчү көнүгүүлөр кыргыз тилинин практикалык сабактарында ишке ашып, окуу процессине киргизилди. Медик-студенттерди клиникалык практикага даярдоо үчүн кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу системасын маалыматташтыруу боюнча иштелип чыккан ыкмалардын натыйжалуулугу студенттерди өз алдынча иштөөгө үйрөттү. Интеллектуалдык ой жүгүртүүсүн өстүрүүгө, сүйлөшө алууга жана адептүүлүккө тарбиялоодо чоң салым кошту. Стационардык бейтаптар менен профессионалдык диалог жүргүзүү, оорулардын тарыхын жана оорулуулардын медициналык картасын түзүүдө тиешелүү терминология, түшүнүктөр илимий булактардын негизинде чечмеленди. Окуу программасында адистикке байланыштуу темаларга саат бөлүнүп, өз алдынча иштөө иштери жалпылаштырылды.

Практикалык сабактарда медик-студенттердин диалогдук кебин адистик кесибине багыттап окутууда атайын иштелип чыккан диалогдор алгылыктуу ыкма деп табылды. Медик-студенттерди кесиптик жактан даярдоодо, коммуникацияны өстүрүүдө акыл-эс, ой жүгүртүү, эс тутум-негизги диалогдун, баарлашуунун себеби боло алды. Медик адистерди даярдоо милдеттери коммуникативдүү практикалык мүнөздө кеп ишмердүүлүгүнүн угуу, сүйлөө, окуу, жазуу түрлөрүн калыптандыруу, өстүрүү аркылуу ишке ашты.

Медик-студенттердин кыргыз тилинде кеп ишмердүүлүгүн калыптандырууда тез ойлонуп, дароо жооп табуучу акыл-эс коммуникативдик көнүгүүлөр системасына, суроо-жооп аркылуу баарлашып, карым-катнаш жасоого, турмуштук ар кыл кырдаалдардан жол таап чыгууга окутуп-үйрөтүүдө диалог эң негизги ык жол боло алат.

Окуу пландары, жумушчу программаларынын негизинде окуу китептеринин замандын өзгөрүшүнө ылайыкталып, адистикке багытталып иштелип чыккандыгы аз. Кээ бир окутуучулардын өз сабагына кызыкпагандыгы, студенттердин кызыкчылыгынын болбогондугу, адистигин эске албагандыгы жана шыктандырбаганы аныкталды.

Клиникалык практикада окутуунун өзгөчөлүктөрү каралбайт. Мындан медик-студенттерге кыргыз тилин окутууну маалыматташтыруу, аларды Кыргызстандын медициналык мекемелеринде эффективдүү клиникалык практикага даярдоого багытталышы керек деген тыянакка келдик.

Диалогдук кепти үйрөтүүнүн шарт-кырдаалдык диалог-маек бөтөнчөлүгүндө доктур (адресат) менен бейтаптын (адресант) ортосунда болуп жаткан маектин максатына жетүү же жетпей калуу мүмкүнчүлүгү диалогдук кырдаалга негизделип, алардын активдүү же пассивдүү аралашуусунун шарттарын түшүндүк.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

1. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда кырдаалдык, көйгөйлүү-конструктивдүү диалогдун колдонулуш деңгээлдери боюнча сунуштар. Медициналык студенттер үчүн баарлашуунун негизги формасы диалог, т.а, дарыгер менен пациенттин диалогу. Кыргыз кебин байытууда диалог менен окутуунун теориялык жана практикалык абалы талкууланды. Багыттар боюнча баарлашуу, пикир алышуу, сурамжылоо, тесттирлөө жолу боюнча студенттердин билим, билгичтик жана көндүмүнө байкоо жүргүзүү менен аныкталды. Практикада диалог менен окутуунун жалпы талаптары аныкталды, ага тиешелүү изилдөөнүн темасы боюнча окуу материалы изилденди. Диалогдук кепти окутууда эске алынууга тийиш болгон диалогдун негизги өзгөчөлүктөрү: 1) диалог көйгөйдү чечүүнү талап кылган кырдаалдын негизинде пайда болот; 2) контексттик; 3) эмоционалдык, модалдык боёк менен мүнөздөлөт (эллипс, интонация, инверсия). Тематикалык бүтүндүк – диалогдун чектерин аныктайт. Диалогдун түрлөрү: карама-каршылык, синтез, талаш, түшүндүрүү, чатакташуу, унисон, маек, талкуулоо, билдирүү.

2. Кыргыз тилинин практикалык курсу сабагында диалогду окутуунун технологиясы боюнча сунуштар. Изилдөөнүн жыйынтыгында төмөнкүдөй сунуштарды киргизебиз: Медик-студенттерди бардык медициналык мекемелердеги түрдүү жагдайларды көрсөтүүчү сүйлөшмө диалогдор менен

машыгууну (жаттап, бири-бири менен ролдоштуруп окуу, суроо берип, суроого жооп берүү); Социумдун жаш курагын, жынысын эске алуу менен оорулуунун, бейтаптын толук ой-пикири менен даттануусун комплекстүү кароо; Медик-студент келечектеги дарыгер болуу үчүн бейтаптын дартынын пайда болушу, өтүшү, өнөкөткө айланып кетишин толук кандуу баяндап берүү жана учурдагы медициналык заманбап жабдууларды туура колдоно билүү менен, аларды өзүнүн ишмердүүлүгүндө жайылтуу; бейтаптын саламаттыгы тууралуу алынган анализдерин карамагындагы бейтапка толук түшүндүрүү;

3. Диалогду пайдалануу жана түзүү боюнча программаны, окуу куралын иштеп чыгуучу адистер үчүн практикалык сунуштар. Программалык материалдын өзгөчөлүгүнө жооп берүүчү диалогдорду систематизациялоо зарыл. Мамлекеттик стандарт боюнча медик-студенттердин кептик маданиятын өркүндөтүү процессинде: кыргыз тилинин практикалык курсунун материалдарын практикага биз иштеп чыккан окуу куралы жана андагы диалогдун жардамы менен киргизүүдө, коммуникативдик, кырдаалдык компетенцияны калыптандырууну сунуштайбыз.

4. Медициналык терминдерди колдонуу боюнча медициналык адистик боюнча предметтин окутуучуларына практикалык сунуштар. Өз алдынча, аудиториялык иштерге багытталган диалогдук материалдарды формага келтирүүнү студенттерге сунуштоо зарыл. Бул эске тутууга, медициналык терминдерди жеңил өздөштүрүүгө жакшы көнүгүү болот.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫЯЛАНГАН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ:

1. **Даакыбаева, А. Б.** Кыргыз тилинин практикалык сабактарында медик-студенттердин диалогдук кебин калыптандыруу маселелери [Текст] / А. Б. Даакыбаева. – Бишкек: КРСУ, 2009. -108-111-бб.

2. **Даакыбаева, А. Б.** Основные типы упражнений по формированию диалогической речи [Текст] / А. Б. Даакыбаева // Профессор С. Ибрагимовдун 70 жылдык мааракесине арналган илимий-практ. конф. - Бишкек: КРСУ, 2012. - 110-116-б.

3. **Даакыбаева, А. Б.** Пути обучения диалогу Респ. ЖОЖдор аралык илимий-метод.конф. материалдары. - КРСУ, 2011. - 104-108-бб.

4. **Даакыбаева, А. Б.** Тематическая беседа как форма диалогического общения [Текст] / А. Б. Даакыбаева // Вестник КНУ им. Ж.Баласагына. - 2018. - С. 75-81.

5. **Даакыбаева, А. Б.** Тематическая беседа как форма диалогического общения [Текст] / А. Б. Даакыбаева // Бюллетень науки и практики. -2020. - Т. 6. - № 4. - С. 570-575. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42802870>

6. **Даакыбаева, А. Б.** Диалогдук кепти калыптандыруу маселелери [Текст] / А. Б. Даакыбаева // Вестник КРСУ. - Т.20. - №10.- 2020. - 87-90-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44348120>
7. **Даакыбаева, А. Б.** Пути обучения диалогу [Текст] / А. Б. Даакыбаева // Бюллетень науки и практики. - 2021. - Т. 7. - № 3. – С. 307-311. <https://www.elibrary.ru/item.asp?edn=nxrieg>
8. **Даакыбаева, А. Б.** Диалогдук кепти изилдөө тарыхы [Текст] / А.Б. Даакыбаева // Вестник КРСУ. - Т. 21. - № 10. - 2021. - 92-98-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=47155057>
9. **Даакыбаева, А. Б.** Диалогдук кепти калыптандыруу боюнча көнүгүүлөрдүн негизги типтери [Текст] / А. Б. Даакыбаева // Вестник КНУ имени Ж.Баласагына. - Спец. вып. - 2022. - 92-102-бб.
10. **Даакыбаева, А. Б.** Медик-студенттерге кыргыз тилин чет тили катары окутуунун методикалык системасынын өзгөчөлүктөрү [Текст] / А. Б. Даакыбаева // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. - 2022. - № 7. - 290-295-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=50282938>

Даакыбаева Айнура Билимовнанын “Кыргыз тилинин практикалык сабактарында медик-студенттердин диалогдук кепин калыптандыруунун лингводидактикалык негиздери” аттуу темадагы 13.00.02 – окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы (кыргыз тили) адистиги боюнча педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: диалогдук кеп, реплика, кептик кырдаал, коммуникативдик компетенттүүлүк, медициналык адистик.

Изилдөөнүн максаты: кыргыз тилин ЖОЖдо экинчи тил катары окутууда медициналык адистиктеги студенттер үчүн диалогдук кепти калыптандыруунун лингводидактикалык негиздерин аныктоо жана практикага сунуш кылуу.

Изилдөөнүн объекти: кыргыз тилинин практикалык сабактарында медик-студенттердин диалогдук кепин калыптандыруу боюнча шарттарды түзүү процесси.

Изилдөөнүн предмети: медициналык адистиктеги студенттер үчүн кыргыз тилинин практикалык сабактарында диалогдук кепти өркүндөтүүнүн лингводидактикалык негиздери.

Изилдөөнүн методдору: изилдөөдө медициналык факультеттин студенттеринин алгачкы билим деңгээли байкоо, салыштыруу, жалпылоо методунун жардамы менен текшерилди. Эксперименттин бардык этабында баарлашуу, маектешүү методу активдүү колдонулду. Медициналык адистиктер

үчүн биз иштеп чыккан кыргыз тили окуу куралынан студенттердин тапшырмаларды аткаруусунан байкоо методунун жардамы менен маектешүүнүн түрлөрүн медициналык терминдерди билүү деңгээлин аныктай алдык жана кыргызча кебин байытууга педагогикалык шарттар түзүлдү. Пикир алышуу, суроо, байкоо, сурамжылоо сыяктуу методдорду пайдалануунун жыйынтыгында медик-студенттер маек жөнүндө толук кандуу түшүнүккө ээ экендиги аныкталды.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: диалогдук кептин лингвистикада изилдениши терең талданып, жалпылаштырылгандыгы, алардын окутуу-үйрөтүүгө керектүүлөрү иргелип алынгандыгы, кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда медик-студенттердин диалогдук кебин өркүндөтүүнүн лингводидактикалык негиздеринин иштелип чыккандыгы, экинчи тилди окутууга коюлуп жаткан азыркы талаптарын ишке ашыруунун педагогикалык шарттарынын иштелип чыгышы менен түшүндүрүлөт.

Изилдөөнүн практикалык мааниси: изилдөөдөн алынган жыйынтыктар, конкреттүү сунуштар кыргыз тилинде диалогдук кепти медик-студенттерге окутуунун жаңы концепциясын иштеп чыгууга, окуу программалары менен окуу китептеринин жаңы муунун түзүүгө жана коммуникацияга багыттап окутууга карата конкреттүү материалдарды, практикалык сунуштарды бере алгандыгы менен аныкталат.

Иштелип чыккан илимий-методикалык материалдар жогорку окуу жайынын окутуучусуна медик-студенттерди окутууда колдонуунун дидактикалык шарттары зарыл. Бул билимди текшерүү, татаал процесстерди моделдөө, эксперименттерди жүргүзүүнү камсыздайт жана келечектеги изилдөөчүлөргө база болуп берет.

РЕЗЮМЕ

диссертации Даакыбаевой Айнуры Билимовны на тему: «Лингводидактические основы формирования диалогической речи студентов-медиков на практических занятиях кыргызского языка» на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.02 – теория и методика обучения и воспитания (кыргызский язык)

Ключевые слова: диалогическая речь, реплика, речевая ситуация, коммуникативная компетентность, медицинская специальность.

Цель исследования: разработать научно-методическую основу по формированию диалогической речи студентов медицинских специальностей при обучении кыргызского языка.

Объект исследования: процесс создания условий по формированию диалогической речи студентов-медиков на практических занятиях кыргызского языка.

Предмет исследования: лингводидактические основы совершенствования диалогической речи на практических занятиях кыргызского языка для студентов медицинских специальностей.

Методы исследования: исследование проведено путем наблюдения, сравнения и обобщения первоначальных уровней знания студентов медицинского факультета. На всех этапах активно применены методы разговора и беседы. Определили уровень знания студентов на знание медицинских терминов методом наблюдения видов беседы при выполнении заданий из учебника по кыргызскому языку, разработанного нами для студентов медицинских специальностей и созданы педагогические условия для улучшения кыргызской речи. Определено полное понимание беседы студентов-медиков в результате использования таких методов как: общение, вопрос, наблюдение, анкетирование (интервью).

Научная новизна исследования объясняется тем, что исследования диалогической речи в лингвистике глубоко изучены, обобщены, из них необходимые отобраны для обучения, разработаны лингводидактические основы совершенствования диалогической речи студентов-медиков в обучении кыргызскому языку как второму, разработаны педагогические условия для применения современным требованиям в обучении второго языка.

Практическая значимость исследования: Результаты исследования и конкретные рекомендации определены возможностью разработки новой концепции обучения диалогической речи на кыргызском языке для студентов-медиков, создания нового поколения учебных пособий и учебников, а также предоставление практических рекомендаций для коммуникативно-ориентированного обучения.

Педагогам для не носителей кыргызского языка необходимы лингводидактические основы формирования диалогической речи в обучении студентов-медиков. Он обеспечивает проверку знаний, моделирование сложных процессов, проведение экспериментов и дает базу будущим исследователям.

SUMMARY

dissertation by Daakybaeva Ainura Bilimovna on the subject «Linguodidactic foundations for the formation of dialogical speech of medical students in practical classes of the kyrgyz language» for the academic degree of candidate of pedagogical sciences, speciality 13.00.02 – theory and methodology of teaching and training (kyrgyz language)

Keywords: dialogical speech, remark, speech situation, communicative competence, dialogical unity, medical speciality.

Purpose of the study: to develop a scientific and methodological basis for the formation of dialogical speech of students of medical specialties when teaching the Kyrgyz language.

The object of research is the process of creating conditions for formation of dialogical speech of medical students in practical classes of the Kyrgyz language.

Subject of research: linguodidactic foundations for improving dialogical speech in practical classes of Kyrgyz language for students of medical specialties.

Research methods: The study has been conducted by observing, comparing and summarizing the initial levels of knowledge of medical students. At all stages, conversation and conversation methods have been actively used. We have determined the level of students knowledge of medical terms by observing the types of conversation when performing tasks from a textbook on the Kyrgyz language, which we developed for students of medical specialties, and created pedagogical conditions for improving Kyrgyz speech. A complete understanding of the conversation of medical students was determined as a result of the use of such methods as: communication, questioning, observation, questioning (interview).

The scientific novelty: is explained by the fact that the study of dialogical speech in linguistics has been deeply studied and summarized, the necessary ones have been selected for teaching, linguodidactic foundations have been developed for improving the dialogical speech of medical students in teaching the Kyrgyz language as a second foreign language, pedagogical conditions have been developed for applying modern requirements in teaching a second language.

The methodological basis of research is the understanding phenomena; laws of the relationship of cause and effect, quantitative and qualitative changes, theory of knowledge, the relationship between theory and practice, methods of scientific research, creative activity of the individual, important didactic principles for systematizing theoretical foundations of the content of education and knowledge.

Practical significance of the study: The results of the study and specific recommendations are determined by the possibility of developing a new concept of teaching dialogic speech in the Kyrgyz language for medical students, creating a new generation of teaching aids and textbooks? As well as providing practical recommendations for communication-oriented teaching. Teachers of non-native Kyrgyz speakers need linguodidactic foundations for the formation of dialogic speech

in the training of medical students. It ensures knowledge testing, modeling of complex processes, conducting experiments and provides a basis for future investigators.